

VYHRADENÉ PRE DAGMAR KLÍMOVÚ

MOJE TOVARYŠSKÁ LÉTA

V polovině let padesátých, tedy ještě jako Rychnová, jsem ztrávila obě své zákonitě dovolené – 28 dní – v Maďarsku. Jak jsem se ocitla právě tam, když podnes umím jen asi 60 maďarských slov a tři krátké fráze? Vděčím za to chotkovskému: “nikdy se nevzdávat něčeho, co se samo nabízí”. Kdoví, k čemu to může být dobré.

Jsme v období, kdy se nedá jet nikam do zahraničí, ani do spřátelených socialistických států. Sice nesměle začíná řízená turistika – hromadný zájezd odměnou za vzornou budouvatelskou práci do turisticky atraktivních míst – v Maďarsku k Balatonu (kterému moje generace stále ještě tvrdošíjně říká Blatenské jezero) nebo do vinných sklepů v Egeru (který já znám, také z mapy, o které se za chvíli zmíním, jako Jáger). Zmiňuji se o tom proto, že ohrazení neprodyšnými hranicemi vedlo k tomu, že byly téměř úplně zapomenuty české názvy míst v cizině, s nimiž zřejmě předkové mívali přímé styky.

V nově založené akademii věd tehdy někdo vynalezl, že se mohou navzájem vyměnit za studijním účelem dva vědecktí pracovníci. Nevím, zda to platilo i pro jiné země “lidových demokracií”, ale pro Maďarsko to platilo. Linda Déghová, tehdy ještě maďarská folkloristka, dnes naturalizovaná Američanka, měla jakési privátní zájmy v Praze a nabídla mi výměnu. Z chotkovských seminářů jsem toho věděla poměrně dost o národnostní situaci v Uhrách. Podle sčítání z r. 1900 vypracoval Lubor Niederle národnostní mapu Uherska (tu převzali v trochu zjednodušené podobě i do Ottova slovníku naučného) a Chotek se po 1. světové válce spolu s geografem Dvorským podílel na stanovení hranice mezi Maďarskem a nově založeným Československem. Nebyl to snadný úkol, poněvadž široký pás budoucího rozhraní obou států tvořily jazykové ostrovy několika národností a tak nakonec rozhodlo hledisko geografické. Dvorský zastával názor, že řádná hranice běží po hřebenu hor nebo prostředkem hraniční řeky.

Vzala jsem si mapu a plán byl hotov: navštívím postupně ty, kteří sídlí co nejbliž k dnešní státní hranici, tedy Pilišské kopce, Mátru, Bukové hory a okolí Debrecína, respektive Nyíregyházy.

Vznikla tak celkem obsažná sbírka lidových textů, převážně pohádkových, nějaké záznaky písní a poznámky o zvycích a obyčejích. Jsme ovšem v období, kdy nahrávací přístroje se teprve zaváděly, měly je k dispozici jen některé univerzitní či akademické ústavy, nebyly konstruovány pro práci v terénu. V Praze jsme měli drát fon zahraniční výroby, vážil 20 kg, kromě toho moje cesta byla přece soukromá – oficiálně jsem odjela na dovolenou.

Zbýval tedy ruční zápis a ten měl některé zádrhele. Prošla jsem sice základní průpravou lingvistické slavistiky, znala jsem práci svého dalšího oblíbeného učitele – Václava Vážného – o slovenských dialektech, měla jsem už určitou zkušenost s Horňáckem, kde se hovoří – podle lingvistických měřítek – “západní slovenštinou”, avšak potíží byla v tom, že jednotlivé jazykové ostrovy v Maďarsku si vyvinuly svou vlastní místní variantu nářečí, které se v mnoha dílčích prvcích lišilo od “klasických” typů a ruční zápis, jak je známo, nikdy nezachytí celý text doslova, sběratel musí rekonstruovat – a tady se do textů vloudily některé bohemismy. Moje sbírka, dosud uložená v mé skříni v rukopise, má tedy hodnotu jen dokumentárního podchycení té vrstvy vyprávění, která se nacházela na povrchu. Můj výzkum byl sondážní, nebylo času ani dalších podmínek zůstat ve zvolené lokalitě tak dlouho, aby se vytvořily podmínky pro hloubkový výzkum.

Přes to přese všechno jsem se při obou cestách naučila víc, než by člověk očekával. I takto kaleidoskopicky roztržštěný obraz mnoho napověděl o charakteru přetrvávání folklórní i národní tradice, i letmá setkání v dopravních prostředcích – v autobuse nebo na přestupní vlakové stanici – mi ukázala mnohé o společenském úzu, pohostinnosti, toleranci i intoleranci. Přesvědčila jsem se, že obyčejní lidé bez ohledu na národnost jsou přátelštější. Jsou poctění, že jste se vypravili právě k nim, jsou zvědaví, pohostinní a k pohostinnosti patří i konverzace. Tady to ovšem vázlo. Selka v širokých sukních, která si přisedla v autobuse mezi Miškolcem a Debrecínem, se nedala odradit mou naučenou větou, že neumím maďarsky. Pohotově přešla na gestikulaci a tak se dozvěděla, odkud jsem a kam jedu, dokonce i jsem-li vdaná či svobodná. Použila jen klíčové slovo – “leányka” (jsme v období, kdy nebyl k mání ani maďarsko-český slovník, s obtížemi jsem si pro cestu číslo dvě obstarala maďarsko-německý). Výraz pro “dívku” doprovodila gestikulací – pohybem prstů kolem obličeje si jakoby roztrásala vlasy – a tady mi svitlo: co jiného, než zase zkušenost z Horňácka, kde se, dnes už jen žertem, říká svobodné dívce “strapaňa” (protože malá děvčátka nosívala volné vlasy, ještě nespletené v cop). Ukázala jsem na sebe a řekla výraz, který mne naučili cestující, hledající volné místo – “szabad”. Žena pochopila, že nejsem provdána a šťastně se usmála, jak nám ta konverzace pěkně jde. Mezitím se pro mne našel “rytíř”. Starší muž mne oslovil slovensky a čest domácích byla rázem zachována – hostu z daleka se dostane konverzace, bez které by místní společenský rituál nebyl úplný. (Tato úporná snaha s příchodem konverzovat mi o mnoho později pomohla při analýze folklórního textu. V jednom z typů karpatské odrůdy látky o hodné a nedobré sestře se mezi dívkou a strašidlem, které vstoupilo do domu, rozvíjí konverzace. Dívka si návštěvníka prohlíží a postupně říká s podivem, jak velké má oči, ruce, ústa – a dostává se jí stereotypní odpovědi: Povíďaj, povíďaj, enem jednéj věci nepovíďaj! – Člověk mé kulturní sféry si říká: proč dívka mluví a nemluví, vždyť to povede k neštěstí. A opravdu, jakmile řekne “zuby”, strašidlo ji roztrhá na kousky. Dnes vím, že dívka si nemohla pomoci, konverzovat s hostem je povinnost, jí však nic jiného nenapadá než reagovat na návštěvníkův vzhled. – Mně vyzbrojil zkušeností o správném společenském chování právě zážitky z Maďarska, kdy společnice z autobusu nevzdává pokus vést se mnou konverzaci, i když jejímu jazyku nerozumím, a nakonec se jí to v elementární podobě podaří!)

Můj slovensky hovořící rytíř mne nakonec dovedl v Debrecínu až na univerzitu k prof. Béliovi Gundovi, ovšem, cestou jsem se s ním musela zastavit v krčmě, kde mi nabídl sklenku pálenky. (Že piju coby exotický host v krčmě s někým pálenku se mi stalo ještě asi dvakrát nebo třikrát, moje cestovatelská odvaha a prohlášení, že jedu “na výzkum” mne zřejmě povýšilo do mužské kategorie.)

Postupně jsem se přesvědčila, že přihlášení se na veřejnosti ke znalosti slovenštiny byl za tehdejší situace od muže, který se k tomu odhodlal, vlastně hrdinský čin. Nejhorší to

bylo v přímém okolí Budapešti. Syn ze slovenské rodiny, kterého dospělí vyslali, aby mi pomohl při složitém přestupování, hleděl podmračeně do země, mlčel a za celou cestu pronesl jediné slovo: přestupujem – a mlčky se obrátil k východu. (Při loučení pochopitelně pozdravil maďarsky, což jsem zvládla, “nashledanou” umím říct maďarsky podnes.)

Svérázným zážitkem byla moje cesta do Pilišského Svätého Kríže. Kolegyně hostitelka mne dovedla do autobusu, promluvila s průvodčím a ujistila mne, že se na určité stanici o mne postarají Slováci, dojíždějí tam z Čívu do továrny. Naproti mně seděly dvě ženy, chvíli si povídaly maďarsky a pak k mému překvapení přešly na srbochorvatštinu, protože si potřebovaly sdělit několik klípků o řediteli místní školy. Měly smůlu, se svými tajnostmi měly zůstat u maďarštiny. Můj odhad, že při cestě je “krobótská” vesnice, se mi potvrdil. Tam, kde ženy vystoupily, visely na každém hospodářství na vratech charakteristické svatojanské věnce, jak bychom to označili u nás, zavěšené sem na “Vidov dan”. Přijíždíme do místního průmyslového střediska, nastoupí celá skupina mladíků, průvodčí je o mně informuje, jak slíbil, oni však svorně prohlásí, že slovensky nedovedou. Je ve mně malá dušička, už se setmělo – dělnický spoj jezdí až večer po práci, já ještě netuším, jak to v Maďarsku na veřejnosti chodí, třebaže zamračený nemluvný dětský průvodce z Cinkoty mne už měl na ledacos upozornit. Je charakteristické, že netolerance právě v dělnickém prostředí, znám něco podobného od nás, už se skoro stydím říci, že z Horňácka, kde dosud nepřijali mezi sebe obyvatele Nové Lhoty, založené až koncem 17. století, kteří podle tradice pocházejí z Bukoviny a dosud hovoří svérázným vlastním nářečím. Nejhoršího výsměchu se jim dostává v místní továrně (velická Kordárna).

Příhoda s mladíky neznalými ani slova slovensky skončila šťastně v momentě, kdy autobus na konečné otočil a odjel. Naráz se ozvala nejčistší slovenština, omluvy a pěkné uvítací fráze. Prý by neobstáli, kdyby o nich někdo v dílně věděl, že jsou Slováci. Na jméno se to nepoznalo, příjmení už byla po předchozích úředních akcích pomadařštěna. Pilišská oblast bývala kdysi čtyřjazyčná, kromě Maďarů a Slováků i zmíněných už “Krobótů” tu bývali ještě i “Švábové”. (“Viete hovorit aj po švábsky?” ptala se mne starší rozšafná teta Kata, rezolutní a sebejistá, maďarskou nadřazenost komentovala vtipy, které o této situaci kolují. Poprvé jsem tu vyslechla rčení, které mi později i jinde opakovali, že Slovák, když se mu nechce mluvit slovensky, přejde do maďarštiny, avšak Maďar, nechce-li mluvit maďarsky, musí “brechat ako pes”.)

Návod, jak se bránit posměchu, podává tato anekdota: Maďarský žandár se zeptá Slováka, je-li pravda, co slyšel, že Slovák “mosí cicať až do šesťdesiatky”.

“Pravda”, odpoví Slovák.

Co ale až do té doby dělá? – “Stane si za šandára” zní lakonická odpověď.

V “Čívu” (jak se mezi svými Pilis Csév jmenuje) mne výchozí zkušenost z autobusu přivedla k mnoha debatám o tom, nebylo-li snad přece lépe využít nabízené možnosti po 2. světové válce a přestěhovat se na Slovensko. Všichni to rozhořčeně odmítli – jak by mohli opustit hroby svých blízkých, sousedka má na hřbitově nejen rodiče starého otce, ale i syna, který jí zemřel ještě v dětském věku. – Zdá se, že tento aspekt ti, co procházeli po r. 1945 krajinou a vyzývali k přestěhování, vůbec nevzali v počet a přesto je jedním z nejzávažnějších důvodů, na novém místě už vytrvat.

(Zato nabídky využil čistý Maďar, kterému po moravském prapředkovi zůstalo slovan-sky znějící jméno. Byl z Tatabani, zničené pro svůj průmyslový význam během války až do samých základů. Odešel tedy do Čech “na lepší”, jako se kdysi odcházelo do Ameriky. Na začátku šedesátých let už uměl správně česky a se svou volbou byl spokojen. Patrně nebyl sám, protože jsem v roce sčítání lidu zaslechla během svého lázeňského pobytu v karlovarském autobuse mladíka, jak říká vesele svou pepickou češtinou kamarádovi:

“Táta je Maďar a tak se hlásíme za Slováky.” – Zdá se, že demografové mají v českém pohraničí zajímavé pole působnosti, než ty národnostní zapletence dokážou správně klasifikovat.)

Při výzkumu slovenských lokalit v Maďarsku bylo mou ctižádostí najít co možná archaické doklady lidových tradic. Vedly mne k tomu některé teorie, které hlásali moji univerzitní učitelé: Chotek hovořil – tak trochu po vzoru Jungmannově o “ústupových oblastech” – věřil totiž, že daleko od hlavních komunikací a zejména v izolovaných komunitách, jakými byly i jazykové ostrovy, se zachovalo leccos, co už jinde bylo překotným vývojem a všeobecnou nivelizací setřeno. Současně jsem věřila, že právě Slováci jsou nositeli toho nejpodstatnějšího, co tvoří charakteristiku slovanského folklóru – z jazykového hlediska zaujali centrální posici. Byla jsem konec konců odchovanec “slovanské filologie” a ta v jistém smyslu pokračovala v tom, co o sto let dříve zastávala evropská škola mytologická, věřící pevně v indoevropský základ folklóru.

Záhy mne praxe přesvědčila, že má očekávání ve vztahu k slovenským jazykovým ostrovům jsou značně přemrštěná. Jakoby se zapomnělo na ony specifické okolnosti, které daly jazykovým ostrovům v bývalé říši Rakousko-uherské vůbec vzniknout: pán měl statky v několika oblastech a snažil se převést “zdatné pracovní síly”, abychom to řekli zjednodušeně, tam, kde se jich nedostávalo, např. po nějaké vleklé válce (turecké vpády k tomu patřily v první řadě) nebo vůbec proto, že se jednalo o, abychom tak řekli, “panenské území” dosud řídké osídlené. Na novou zem přecházely hlavně mladé rodiny a také lidé, kteří patřili k místním bezzemkům. Nedalo se očekávat, že si z původní vlasti s sebou přinesli kompletní ústní tradici, vždyť některé její typy, k nimž náleží pověst a zčásti i pohádka, si mladý člověk osvojuje ve svém prostředí až postupně, opakovaným nasloucháním starších generací. Nadto značná část pověstí je chápána jako jakási krajová, případně rodová historie, s krajem úzce spjatá a na novém místě pozbývá smysl. – Pověstí jsem opravdu zapsala proti očekávání jen nevelký počet. Řízené dotazy, např. na zbojníky, záhy ukázaly, že vazba je na místní typy, teda hrdinou je – až na nepatrné výjimky, zjištěné v Piliši, Šándor Róza a nikoliv Jánošík. Turecké nájezdy se netradovaly vůbec – pozbyly smysl, protože lidé přišli do svých nynějších sídel až když už skončily.

Přesto jsem – jako to příslovečné slepé kuře – tu a tam našla zrnko. Tak hned v Piliši zareagovala jedna z informátorek na můj dotaz o Turcích tak, že mi přednesla známou baladu o sestře a bratrovi, kteří se vymaní z tureckého zajetí a vracejí se do rodného kraje, kde dosud žije jejich matka. K mému překvapení balada končí v polovině děje veršem, že bratr “leží na poli zhnílý”. – Původní verš z Pováží a východní Moravy však zní “napoly zhnílý”, tedy “z poloviny” a ne, že by místem jeho posledního odpočinku bylo “pole” – ztráta obalovaného “ř” tedy vedla k neporozumění textu, proto mne zpěvačka ujistila, že takto je to celé, děj už nemůže pokračovat, zemřel-li jeden ze sourozenců na cestě.

Bylo to vlastně v mé maďarské praxi poprvé, kdy jsem měla nepřímý důkaz, že text si kdysi přinesli s sebou a změnou nářeční normy mu přestali rozumět.

Ještě výraznější doklad jsem získala ve Staré Huti (Mátraszentimre). Sem mne převezl maďarský slavisticky zaměřený linguista Peter Király, který si zde ověřoval místní dialekt za pomoci dotazníku pro jednotlivá slova. Dvoujazyčností těchto jazykových ostrovů měl značně usnadněnu práci, tím, že se na hledaný výraz ptal maďarsky, vyvaroval se tzv. suggestivní otázce, kdy by informátor mimoděk přizpůsobil místní výraz slovu, které mu nadhodil badatel. Peter Király mne zanechal v péči místního ředitele školy, který byl mezi tehdejšími maďarskými intelektuály vlastně čestnou výjimkou. Byl totiž pyšný na to, že působí v místě specifické nemaďarské kultury a snažil se místní kolorit rozvíjet a podporovat, jak nejlépe to dovedl, třebaže jeho snaha měla určité hranice. Oženil se s místní dívkou –

Slovenkou – ale slovensky se od ní nenaučil, spolu jsme se domlouvali německy. Na místní škole působil i učitel slovenštiny, původem ze sousedního jazykového ostrova v Bukovských horách, kam mne také ke svým rodičům doporučil, takže jsem ve výzkumu pokračovala v obci Bükkszentlászló.

Vypravěčka mátranského jazykového ostrova mi přednesla pěknou verzi dětské bajky o kozičkách, které šly do lesa na chvoj a potkaly tam vlka. Je podána zčásti rytmizovanou a zčásti rýmovanou formou a v kontextu středoevropských zápisů byla celkem unikátem, zjistila jsem později v literatuře obdobně vyprávěný text z pastýřské oblasti kavkazských národů. Text se mi líbil a to přimělo mého průvodce, že vypravěčku požádal, aby mu pohádku vyprávěla maďarsky, aby si ji také poslechl. Velmi se bránila, že to v maďarštině ještě nikdy nezkusila – pro mne tyto námitky byly velmi cenným zjištěním: třebaže bez potíží denně v maďarštině komunikuje, přednes folklóru je v jiné rovině, vyžaduje zvláštní kvality přednesu. Když se odhodlala text převyprávět v maďarštině, hned v první větě mne zarazila poznámka “nem tudom chvoj”. Obsah tohoto slova byl mezitím zapomenut, protože v okolí obce nerostou žádné jehličnaté stromy, jen buky a olše. Nebýt tohoto pokusu text převyprávět v maďarštině, byl by mi detail textu unikl. Takto jsem měla důkaz, že text si přinesli s sebou z původní vlasti.

Kdysi jsem v jednom z čísel Ethnologia slavica o tom referovala a dopustila se při tom jedné nepřesnosti. V němčině totiž výraz pro “chvoj” – “Reisig” – znamená jakoukoliv otep čerstvě nalámaných větví, podobně i výraz “chvoj” v srbochorvatštině. Zúžení pojmu jen výlučně na jehličnaté větve je středoslovanským specifikem – význam je takto zúžen jen ve slovenštině, češtině a polštině. V Javorníku na Horňácku (kde jinde v mém případě) jsem si motiv tohoto vyprávění ověřila i po věcné stránce: kozám se na jaře nalámaly smrkové větve a výmladky, aby si na nich pochutnaly a v domech bezzemků, kde bylo málo slámy, se kozám chvojím také podestýlalo, motiv je tedy po etnografické stránce reálný.

A do třetice detail o původnosti a delší tradici místní verze lidové pohádky: Bylo to v okolí Nyíregyházy, kam mne z Debrecína doprovodil lektor slovenštiny, tehdy na této univerzitě působící. Když jsem vyzvala vyhlédnutého informátora, zda by mi nevyprávěl nějakou “rozpráuku”, navrhl příběh o Popelce. Lektor protestoval: určitě prý tuto banální, obecně rozšířenou pohádku vypravěč četl v nějaké maďarské čítance nebo v nějakém kalendáři. Já nechtěla vypravěče odradit ani zarmoutit a text jsem si dala vyprávět. On po lektorových námitkách trochu znejistěl, ale dal se do vyprávění v co největší dějové šíři. Když se vyprávění chýlilo ke konci, princ si odvážel nepravou nevěstu, zatímco Popelku přiklopili korytem, aby ji nikdo nenašel, volá, jak je tomuto typu vlastní, kohout na plotě v ustálené rytmizované a rýmované formuli:

“Kykyryký – pekné dieuča pod koryty!”

A vypravěč dodal: Tak vidíte, že je ta pohádka slovenská, jak by to jinak bývali naši předkové tak pěkně zřýmovali! – A opravdu: ještě 1000 km odtud na západ, v Kladsku, najdeme v Kubínově verzi locus communis: Kykyryký – pekné děvče pod koryty!